

אתניות וריבוד חברתי: מבט ארכיאוזואולוגי מיהודה של שלהי ימי הבית השני

רם בוכניק

מבוא

חקירת שרידי בעלי חיים מחפירות ארכיאולוגיות (המכונה ארכיאוזואולוגיה) הפכה בעשורים האחרונים לכלי מחקר רב חשיבות בניתוח הקשרים בין האדם לסביבתו. ניתוח ממצא זה מאפשר לחוקרים לענות על שאלות ממגוון רחב של תחומים הקשורים למכלול חייהם של הקדמונים, ובהם חיי היום-יום מחד ואירועים טקסיים, דתיים ופולחניים מאידך. חשיבות שרידי בעלי החיים בלימוד מוצא ושייכות תרבותית ואתנית עלתה לאורך השנים, תוך מיקוד גובר בהשפעת האמונה הדתית של האדם על צריכת המזון ועל דרכי הכנתו. הסתבר עוד כי הזיקה בין מוצא אתני למנהגי האכילה היא דינמית, ונתונה להתפתחות ולשינויים לאורך התקופות השונות.

במאמר זה ננסה לעמוד על התרומה של שרידים ארכיאוזואולוגיים בשחזור השפעות תרבותיות בין קבוצות אתניות מגוונות. נתמקד בתקופה הרומית, שזכתה למגוון מקורות מידע, ביניהם עדויות ספרותיות ואומנותיות וכן שפע רב של מחקרים. בעוד שלימוד ההיסטוריה של בעלי החיים ותפקידם בעולם הרומי נשענו בעבר לרוב על ניתוח תעודות היסטוריות, ככתבי אגרונומים רומים (לדוגמה: White 1970), התבססות תחום המחקר הארכיאוזואולוגי הביאה להעשרת הידע וליצירת מאגרי נתונים רחבים של מכלולי עצמות מאתרים רומיים רבים באירופה (לדוגמה; King 1984; Van Driel-Murray 1985; Horwitz 1998; Cope 2002; Maltby 2007; Ellis 2000; Lauwerier 1999; ובלבנט (לדוגמה) Horwitz 1998; Cope 2002; Maltby 2007; Ellis 2000; Lauwerier 1999; Bouchnick 2015, 2016; Horwitz in press; Marom unpublished report).

בתקופה הרומית התגלו לראשונה, ובשיעור גבוה, עדויות לדפוסי שחיטה וביתור תעשייתיים בעלי מאפיינים דומים הן באתרים עירוניים, הן במחנות צבא (לדוגמה Seetah 2006; Maltby 2007). תוצאות עיבוד וניתוח שרידי עצמות בעלי החיים מחפירות בבריטניה מציגות עקרונות צריכה המבליטים בבירור את הצורך בשחיטה וביתור מהירים ויעילים של בעלי החיים. חשוב לציין כי צרכים אלה הניעו גם שינויים והתאמות של כלי השחיטה והביתור כדי לעמוד ביעד זה (Seetah 2004, 2006).

המאמר מציג ניתוח מקיף של הרכב סימני החיתוך והביתור שהתגלו על מעטפת עצמות בעלי החיים, במטרה ללמוד על טכניקות שחיטה וביתור ייחודיות שנקטו קבוצות אוכלוסייה שונות בתקופה הרומית, ועל מידת השפעתן של התרבויות זו על זו. לצד הצגת הממצא נתייחס גם למידע ספרותי על מבנה סכיני השחיטה וצורתם.

קצבות בתקופה הרומית בארץ ישראל

התפתחות העיור בתקופה הרומית הקדומה הובילה להקמת מרכזי צריכה גדולים. שווקים ובתי מטבחים החלו להיבנות, ושחיטה מקצועית הפכה לנפוצה יותר ויותר. עבודות שונות תיארו באופן מובחן את מיומנות השחיטה והביתור של הקצבים הרומים. אחדים ציינו את השוחטים הרומים כחסרי התמחות, שהצורך המרכזי שלהם היה השלמה מהירה של הפיכת יצור חי לנתחי בשר המוגשים לשולחן האוכל (Cope 2002; Maltby 2007). לעומת זאת, אחרים ראו בהתפתחות הקופיץ (*cleaver*) ושינוי צורת הסכין עדות להתפתחות טכנולוגית שהקלה על יכולת ביתור הפגר במהירות ושיפרה אותה (Seetah 2006).

מנגד התגבשה תפיסה המציגה את שיטת "פשיטת השרירים", שהייתה נהוגה באתרים יהודיים כיודפת, גמלא (Cope 2002) וירושלים (בוכניק 2015; Bouchnick 2015), כעדות לשחיטה ייחודית המאפשרת לשוחטים היהודים לשמור על היגיינה ביתר קלות (בוכניק ואחרים 2007; בוכניק 2015; Bouchnick 2015; Cope 2002).

בשיטת "פשיטת השרירים" סימני החיתוך העדינים ממוקמים בדייקנות בקצות קבוצות השרירים המרכזיות, ולכן נותרות להם עדויות מעטות על פני העצמות. לעומת זאת, סימני חיתוך שנוותרו מפעילות הקצבים הרומים ניכרים, בהיותם עמוקים ומודגשים יותר. דוגמאות לכך עולות מהורדת בשר השכמה (*scapula*) תוך כדי קיצוזה, או מקיצוץ ראש הירך (*femur head*) והפרדתו מעצם הירך (*femur*) להקלה על חלוקת בשר האגן (*pelvis*) והירך לנתחים (Seetah 2004, 2006; Maltby 2007).

אם כן, התקופה הרומית בארץ ישראל משמשת כר פורה להבחנה בגיבוש מנהגי שחיטה וביתור בעלי חיים, ולהשתקפות השפעות ומאבקים פוליטיים ודתיים. בעבודתנו התמקדנו בזהות האתנית-תרבותית של תושבי יהודה וירושלים, המשתקפת מסימני השחיטה והביתור של שרידי בעלי החיים שהתגלו באתרים הבאים משלהי ימי הבית השני:

א. אשפות הקדרון התגלו במדרון המזרחי של עיר דוד, שהוא הגדה המערבית של נחל קדרון. המדרון הנרחב מכוסה בשכבת פסולת עבה (6–10 מ') שנחפרה בשנת 2005 בידי רוני רייך, גיא בר עוז ורם בוכניק. התגלו בה שברי כלי אבן וחרס, חלקי טבונים ושרידים רבים של עצמות בעלי חיים. נוסף על כך נמצאו בה מעט שברי כלי זכוכית, אבני פסיפס ומטבעות. רייך ושוקרון הציעו כי אלה הם שרידי אשפות העיר ירושלים (Reich and Shukrun 2003).

מניתוח מקיף של הממצא החומרי (בעיקר קרמיקה וזכוכית) והנומיסמטי (מטבעות) שהתגלה באשפות הקדרון אפשר לתארך את מועד הצטברותן של עַמֻּמות האשפה החל מאמצע המאה הראשונה לפני הספירה ועד לפרוץ המרד הגדול (66 לסה"נ). עיבוד הממצא של שרידי בעלי החיים שהתגלו באשפות מסייע להפיק מידע רב על כלכלת החי, ועל תרומתה לכלכלת העיר ירושלים באותה תקופה. הממצא מסייע ללמוד על הרכב המזון מן החי, וכן לנתח את דרכי הכנתו וצריכתו בידי תושבי ירושלים בשלהי ימי הבית השני (Bar-Oz et al. 2007, 2005, 2004; בר עוז ורייך 2006).

ב. האתר בצומת בִּרְכַת השילוח מצוי מעט מדרום לברכת השילוח שבקצה הדרומי של שלוחת עיר דוד, בסמוך לנקודת המפגש בין ערוץ הקדרון לגיא הטרופיון. האתר נחפר לראשונה במהלך המאה הי"ט בידי בליס ודיקי (1898), ובשנים 2012–2013 בידי וקסלר-בדולח וזנטון (2014). מרבית הממצא, שכלל ביצורים, שרידי מבנים

ומאגרי מים ציבוריים, תוארך לימי הבית השני. הוא כלל אשפת חיי יום-יום לצד תוצרי מסחר של תושבי העיר. ממצא שרידי החי מהאתר מסייע לשרטט מבט תרבותי-היסטורי-אתני נוסף לחייהם של תושבי עיר המקדש בשלהי ימי הבית השני (Marom, unpublished report).

שני מכלולי עצמות אלה מיוחסים לתושבי ירושלים. נעדרים מהם כמעט לגמרי בעלי חיים האסורים לאכילה על פי ההלכה היהודית, כמו עצמות חזיר (בוכניק ואחרים 2005, 2007, Marom, unpublished report; 2004). במכלול מאשפות הקדרון נמצאו גם עצמות של דגי מאכל כשרים (בוכניק ואחרים 2009).

מקורות נוספים לדגמי צריכת הבשר עולים מניתוח שרידי בעלי החיים שהתגלו בשני מוקדים שונים במדרון הצפוני של הר ההרודיון (Area A) במהלך החפירות המחודשות באתר, שהחלו בשנת 2006 (Porat et al. 2015):

א. בשיפולי ההר המלאכותי ובסמוך לתיאטרון המלכותי התגלו עדויות חומריות לנוכחות קבוצת פועלים, קרוב לוודאי נוכרים, בשירותו של הורדוס. הקבוצה כללה, ככל הנראה, מהנדסי בניין, פועלים, מנהלים ופקידים שהתגוררו באופן זמני בתיאטרון. הם אלה שבנו את גרם המדרגות המונומנטלי המאוחר, שהרס באופן חלקי את התיאטרון וכיסה אותו, והם אלה שעיצבו את צורתו החרוטית של הר ההרודיון. לצד אזור מגוריהם נותרו תילי אשפה שכללו עדויות חומריות לחיי היום-יום שלהם, ובהם שרידי כלי חרס וזכוכית ומטבעות. כמו כן התגלו גם שרידי בעלי חיים, המספקים מבט לאספקת מזונם של הפועלים בידי בית המלוכה (Bouchnick 2015).

ב. בסמוך למתחם הקבר המלכותי בהרודיון התגלו עדויות מתקופה מעט מאוחרת יותר, המשקפות את פועלן של קבוצות מורדים, בעיקר ממרד החורבן (66–70 לסה"נ), וכן את שלטונו הקצר של חיל מצב רומי בארמונות המבוצרים בהר. ממתחם הקבר עלו עדויות לחיי היום-יום האינטנסיביים של המורדים, וכן לתקופה של פינוי אשפה מסודר מארמונות ההר אל אתר פסולת בקרבת מתחם הקבר. ניתוח הממצא מתילי אשפה אלה מסייע בשחזור אורחות חייהם ומוצאם האתני של תושבי האתר בימי המרד הגדול ואף אחריו, עת שלט באתר חיל מצב רומי (Bouchnick 2015).

בעבודות קודמות (בוכניק ואחרים 2007; בוכניק 2015) הוצגו סימנים המייחדים את תהליך השחיטה היהודית, וכן נערך דיון בשכיחות סימני החיתוך, בהרכבם, ובעדות העולה מהם לתהליכי הביתור והשחיטה המתוארים בפירוט בספרות ההלכתית היהודית בת התקופה (משנה, תוספתא, מדרשי אגדה והלכה). במחקר זה הורחב החיפוש אחר עדויות להשפעות תרבותיות ואתניות שמקורן בפעילות הקצבים הרומים, הבאות לידי ביטוי בשרידי עצמות בעלי החיים, תוך השוואת הממצא משני מכלולי העצמות בהרודיון לממצא מירושלים, באשפות הקדרון ובצומת ברכת השילוח (איור 1).

מכלולי העצמות שהתגלו בהרודיון מאפשרים להשוות את דרכי השחיטה והביתור של פועלי הורדוס (הנוכרים) ושל המורדים היהודים בימי מרד החורבן. הדת היהודית מקיפה את כלל תחומי החיים של מאמיניה, ומקדישה תשומת לב רבה למאכלים המותרים

איור 1: מפה המציגה את אתרי המחקר המוזכרים במאמר.

והאסורים ולדרכי הכנתם וצריכתם, עדויות לכך עולות הן מהמקורות הספרותיים, הן מהממצא הארכיאולוגי. מבט בספרות ההלכתית בת התקופה מעלה רושם כי כל אדם הבקי בהלכה יכול לשחוט לצריכתו העצמית:

הכול שוחטין, ושחיטתן כשרה – חוץ מחירש, שוטה וקטן, שמא יקלקלו בשחיטתן;
 וכולם ששחטו, ואחרים רואים אותם – שחיטתם כשרה (משנה, חולין א, א)

ואולם, כבר בתלמוד, שנחתם 300 שנה אחרי המשנה (500 לסה"נ בקירוב), אפשר לראות שינוי במעמדו של השוחט. הוא זוכה להגדרה של מומחה, ואין עוררין לגבי מומחיותו המקצועית ובקיאותו ההלכתית. לכן מציאת תרנגול שחוט בשוק אינה מעלה ספק לגבי כשרות השחיטה:

הרי שמצא תרנגולת שחוטה בשוק או שאמר לשלוחו צא שחוט והלך ומצא שחוט, חזקתו שחוט אלמא אמרינן רוב מצויין אצל שחיטה מומחין (בבלי, חולין יב ע"א)

נראה כי במהלך המאות הראשונות לסה"נ חל שינוי בגישת ההלכה היהודית לשחיטה, המוציא את השחיטה מחצר הבית הפרטי אל המרחב הציבורי, ומוביל לקביעה כי חובתם של העוסקים בשחיטה להיות מומחים. יתרה מזו, במקורות ההלכתיים המתארים את שלהי ימי הבית השני, בין אם בסמוך לחורבן (משנה) ובין אם לאחר מכן (תלמוד), עולה עדות בלתי אמצעית לחדירת השפעות רומיות על כלי השחיטה והביתור שהיו בשימוש של יהודים:

אבר שיצא מקצתו – חותך עד שהוא מגיע לעצם, וקולף עד שהוא מגיע לפרק, וחותר; ובמוקדשין קוצץ בקופיס, שאין בו משום שבירת העצם (משנה, פסחים ז, יב)

מהדיון במשנה בולטות הבדלה ברורה של החכמים בין סכין, שאיתו אפשר לבצע חיתוך עדין של בשר קורבן הפסח עד הגעה לעצם ללא שבירתה (בגלל איסור "ועצם לא תשברו בו" בקורבן הפסח [שמות יב, מו]) ובין חיתוך שאר הקורבנות, שבהם אפשר להשתמש בכלי כבד ומסיבי כקופיץ, המבותר גם את העצמות ולא רק את הבשר. נראה כי ההתפתחות וההתמקצעות בתחום עיבוד הבשר, הבאה לידי ביטוי בערים ובמחנות הצבא הרומיים, חלחלה גם לתוך המטבח היהודי. העדויות לכך מופיעות במקורות היהודיים בני התקופה וכן בממצא הארכיאולוגי.

השוואת שיטות השחיטה והביתור שהונהגו בירושלים, באשפות הקדרון ובצומת ברכת השילוח, לשני המכלולים בהרודיון מאפשרת להציג את העדות לשינוי גם בממצא הארכיאולוגי. העדויות הטפונומיות ממחקר עצמות בעלי החיים מאתרים אלה הושו גם עם מאפייני מכלולי עצמות שהתגלו באירופה, ובמיוחד בבריטניה של התקופה הרומית הקדומה, מתוך רצון לאתר עדויות לשינויים במאפייני צורת החיתוך ובציוד הקצבים, שימחישו חדירה של שיטות חדשות לייצור נתחי הבשר ביהודה ובירושלים.

שיטות האיסוף והניתוח

איסוף שרידי בעלי החיים והנתונים הארכיאולוגיים והטפונומיים מהאתרים שבמחקר לא נערכו על פי פרוטוקול אחד. בעוד שאשפות הקדרון בירושלים נחפרו באופן שיטתי וקפדני, וכלל הממצא עבר ניפוי רטוב בנפה של 5 מ"מ, שרידי החי מצומת ברכת השילוח ומההרודיון נאספו באופן ידני ורק יחידות חפירה בודדות עברו סינון יבש.

שיטות איסוף הנתונים וניתוחם, כפי שבוצעו בחפירת אשפות ירושלים, פורטו בהרחבה בעבודות קודמות (לדוגמה: Bouchnick 2016). בדיגום ניתן דגש על איתור ותיעוד סימני חיתוך על פני עצמות בעלי החיים מתוך רצון לשחזר את תהליך צריכת הבשר החל מדגמי השחיטה, דרך שלבי הביתור שהתוו הקצבים, וכלה בשיטות הצלייה

והבישול. תיעוד דפוסית השחיטה והביתור התבססו בעיקר על מיקום סימני החיתוך בשלדי בעלי החיים ועל מידת שכיחותם. כמו כן, ניתן דגש רב לכלי הביתור ששימשו את הקצבים: סכין (knife), קופיץ (cleaver) וגרזן (axe). סימני החיתוך תועדו לפי מיקומם האנטומי בשלד בעל החיים, ויוחסו לשלבי שחיטת אוכלי עשב אופייניים המתוארים בהרחבה בעבודות הבאות: Binford (1981): שחיטה, פשיטת עור, ביתור והפרדת הבשר מהעצמות; Greenfield (2004): פירוק השלד במפרקי העצמות הגדולות לנתחי בשר; Cope (2002): סימני חיתוך לתליית החיה.

כמו כן נערכה השוואה למגוון סימני חיתוך שהתגלו על פני עצמות חיות משק גדולות (בקר וסוסיים-סוס, חמור, פרד) ובינוניות (צאן וחזירים) בבריטניה הרומית (Maltby 2007):

1. סימני להב שטחיים ועדינים המעידים על שימוש מבוקר בסכין שחיטה.
2. פיצול אורכי של עצמות גפיים קדמיות, חוליות שדרה וצלעות בעזרת סכין כבד, גרזן או קופיץ
3. שבירה רוחבית של עצמות כף יד/רגל (metapodials) בעזרת סכין כבד, גרזן או קופיץ.

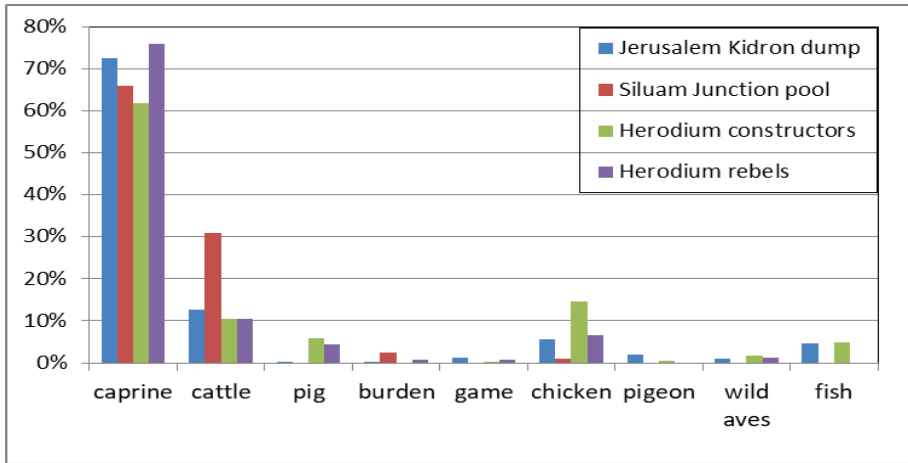
החתכים המתוארים בסעיף הראשון סייעו בהפרדת בשר בעלי החיים מהעצמות, בעוד שהחתכים האחרים אפשרו לייעל את שיטת ביתור השלד ואת הגישה למח העצם. שינויים בשכיחות ההופעה של סימני חיתוך אלה יידונו בהמשך. להשלמת התמונה ייבדקו ההשלכות הכלכליות וההשפעות התרבותיות העולות מדפוסי פעולת הקצבים.

תוצאות

דגמי צריכת הבשר ואופן שחיטת בעלי החיים שנחשפו בכל מכלולי עצמות בעלי החיים של שלהי ימי הבית השני, הן מירושלים, הן מיהודה, מעידים על מאפיינים דומים. יוצא דופן הוא המכלול שהותירו פועלי הורדוס. בכל שאר המכלולים ניכרת הקפדה רבה על צריכת חיות מאכל טהורות בלבד. העצמות שנמצאו הן של צאן ובקר בשכיחות גבוהה, ומעט חיות בר טהורות כצבי ויחמור. כמו כן התגלו גם עצמות עופות, בעיקר תרנגולות. שרידי יונים התגלו רק באשפות הקדרון ובשרידי ארוחתם של פועלי הורדוס. עדות ישירה למסחר במזון מותרות עולה ממצאת שרידי דגי מאכל (רק באשפות הקדרון ואצל פועלי הורדוס) הרחק ממקורות מים (איור 2). כל עצמות הדגים הן של מינים כשרים, המותרים לאכילה על פי ההלכה היהודית (בוכניק ואחרים 2009, 2006, 2015; Bouchnick 2010; Greenfield and Bouchnick).

מבין חיות הבית בולטים בשיעורם הנמוך שרידי החזיר, ששכיחותם אפסית באתרי ירושלים וגבוהה באופן יחסי באשפת פועלי הורדוס, וכן שרידי חיות המשא (סוס, חמור), ששימשו למאכל בעולם הרומי (King 1984; Lauwerier 1999). שכיחותם הנמוכה של החזירים באתרים היהודיים בולטת בהשוואה לאתרי הלגיון הרומי בירושלים, כגון הקדרו המזרחי בירושלים, שבו התגלו שרידי חזירים בשיעור של למעלה מ-60% (Horwitz in press), או בבנייני האומה (Horwitz in press).

התפלגות גילי הצאן והבקר תורמת גם היא לניתוח דפוסי צריכת הבשר בירושלים

איור 2: שכיחות חיות המאכל המרכזיות במזונם של תושבי ירושלים כפי שנתגלו באתרים אשפות הקדרון וצומת ברכת השילוח בירושלים ובאתרי ההרודיון משלהי ימי הבית השני.

ובהרודיון, וממנה עולה הברדל בדפוס הצריכה באשפות הקדרון בהשוואה לשאר האתרים. התגלה כי מחצית מחיות המשק שנצרכו בירושלים וששרידיהן הובלו לאשפות הקדרון בירושלים נשחטו בהיותן צעירות (גיל המוות נמוך מ-24 חודשים). כלומר, כמחצית מבני הצאן והבקר נשחטו בגיל שאינו עולה על שנתיים (טבלה 1). גיל זה אופטימלי לחקלאי הממקסם תרומה כלכלית, תוך ניצול מרבי של הבהמה בטרם יעלה היקף ההשקעה בחייה על תרומתה הכלכלית. עם זאת, ניצול הבהמה ותוצרתה למוצרים נלווים לבשר – כמו חלב, צמר, משא ועבודה – יתבטא בחיות המאריכות חיים יותר משנתיים.

טבלה 1: גילי תמותה של צאן ובקר המבוססים על מצב איחוי עצמות (גיל בחודשים) בקר וצאן מהאתרים אשפות הקדרון וצומת ברכת השילוח בירושלים, ומאתרי ההרודיון משלהי ימי הבית השני (גודל מדגם מכלול הבקר מפעילות המורדים היה קטן ולא אפשר ניתוח גילים).

		הרודיון		ירושלים				
		פועלי הורדוס		צומת ברכת השילוח		אשפות הקדרון		
		מורדי החורבן		צאן	בקר	צאן	בקר	
		בקר	צאן	בקר	צאן	בקר	צאן	
צעיר	(0-24 חודשים)	22%	36%	30%	38%	8%	50%	50%
בוגר	(25+ חודשים)	78%	64%	70%	62%	92%	50%	50%

שכיחותם הגבוהה של הפרטים הצעירים באשפות הקדרון מתיישבת היטב עם התיאורים המצויים בספרות ההלכתית היהודית בת התקופה (משנה, תוספתא ומדרשים). אלה

מצביעים על ירושלים כמרכז הצרכני הגדול בישראל, הכולל מרכז מקודש ושכבה אמידה של כוהנים המשרתים בו. מרכז זה זכה לאספקת בני צאן ובקר בהיקפים גדולים, שנוצלו בעיקר לבשר (Bouchnick 2016). ממצא זה בולט במיוחד בהשוואה לממצא שהתגלה בצומת ברכת השילוח (Marom, unpublished report), בקרדו המזרחי בירושלים (Horwitz in press) ובשני המכלולים בהרודיון שביהודה (Bouchnick 2015), שם שכיחות בני הבקר והצאן הצעירים נמוכה משמעותית מזו של החזירים. גילם הצעיר של החזירים בקרדו המזרחי מעיד כי הם שימשו לצריכת בשר, ולא לצורכי רבייה והבטחת עתיד העדר.

מכלולי העצמות מירושלים ומהרודיון מכילים סימני חיתוך רבים. אלה מבטאים את טכנולוגיית הקצבים מחד, ואת הקודים התרבותיים, האתניים והדתיים שנהגו בכל אחד מהאתרים מאידך. שכיחות סימני החיתוך שהתגלו על עצמות בעלי החיים מפורטת בטבלה 2, וממנה עולה כי בכל האתרים סימני החיתוך על עצמות הבקר גבוהה מזו שעל עצמות הצאן. מניתוח הרכב סימני החיתוך, בהתאם לייעודם בתהליך השחיטה והביתור של החיות, עולה כי רוב סימני החיתוך על עצמות הצאן באשפות הקדרון נוצרו בתהליך ביתור הבשר (39%) והפרדתו מן העצמות (16%). שאר סימני החיתוך נוצרו במהלך תליית החיה ופשיטת עורה. טבלה 2 שכיחות סימני החיתוך שהתגלו באתרים אשפות הקדרון וצומת ברכת השילוח בירושלים ובאתרי ההרודיון משלהי ימי הבית השני.

טבלה 2: שכיחות סימני חיתוך

ה"ס	לא ידוע	כלי עצם	חלוקה לנתחים	ביתור	פשיטת עור	שחיטה				
283	18	21	103	103	36	2	n	צאן	אשפות הקדרון	%
	6%	7%	36%	36%	13%	1%	%			
74	19	1	23	14	16	1	n	בקר		%
	26%	1%	31%	19%	22%	1%	%			
89	8	2	27	36	11	5	n	צאן	צומת ברכת השילוח	%
	9%	2%	30%	40%	12%	6%	%			
65	11	4	15	21	13	1	n	בקר		%
	17%	6%	23%	32%	20%	2%	%			
66	11	0	21	26	4	4	n	צאן	פועלי הורדוס	%
	17%	0%	32%	39%	6%	6%	%			
13	2	0	5	4	2	0	n	בקר		%
	15%	0%	38%	31%	15%	0%	%			
8	2	0	1	5	0	0	n	צאן	מורדי החורבן	%
	24%	0%	13%	63%	0%	0%	%			
2	0	0	0	2	0	0	n	בקר		%
	0%	0%	0%	100%	0%	0%	%			

מעט עצמות נוסרו במהלך צריכתן, ככל הנראה לשם ייצור כלי עצם. בעצמות הבקר ניכרת שכיחות דומה של סימני חיתוך, בכל תהליכי פירוק החיה לנתחיה וצריכת בשרה. התפלגות סימני החיתוך על עצמות הצאן והבקר מהמכלולים בהרודיון משקפת תמונה דומה, כשהחלק הארי של סימני החיתוך שימשו לביתור החיה ולהפרדת בשרה מהעצמות. ואולם, בחינה עמוקה של מכלולי העצמות מצומת ברכת השילוח ומפועלי הורדוס בהרודיון מגלה תופעה ייחודית: עצמות ארוכות פוצלו וקוצצו בכלי ביתור כבדים, כגרזן וקופיץ (איור 3).

איור 3: עדות לקיצוץ עצמות בקר בגרזן ובקופיץ העצמות מהחפירה ביסודות הכותל (A-7010), ירושלים, שלהי ימי הבית השני (באדיבות חג'בי, מ. ועוזיאל, ג.).

סימנים אלה התגלו על כמעט מחצית מעצמות הבקר ועל כרבע מעצמות הצאן בצומת ברכת השילוח, ועל כחמישית מעצמות הצאן והבקר ממכלול פועלי הורדוס (טבלה 3).

טבלה 3: שכיחות סימני סכין, גרזן וקופיץ על פני עצמות הצאן והבקר שהתגלו באתרים אשפות הקדרון וצומת ברכת השילוח בירושלים ובאתרי ההרודיון משלהי ימי הבית השני.

סה"כ	גרזן	קופיץ	סכין			
283	10	0	273	n	צאן	אשפות ירושלים
	4%	0%	96%	%		
74	2	1	71	n	בקר	
	3%	1%	96%	%		
89	25	5	59	n	צאן	צומת ברכת השילוח
	28%	6%	66%	%		
65	25	11	29	n	בקר	
	38%	17%	45%	%		
66	0	8	58	n	צאן	פועלי הורדוס
	0%	12%	88%	%		
13	3	3	7	n	בקר	
	23%	23%	54%	%		
8	0	0	8	n	צאן	מורדי החורבן
	0%	0%	100%	%		
2	0	0	2	n	בקר	
	0%	0%	100%	%		

ככלל, סימני החיתוך על העצמות השונות באשפות הקדרון ובאשפת המורדים בהרודיון התגלו בקצות העצמות הארוכות, בנקודות המוצא של קבוצות שרירים מרכזיות. לעומת זאת, בצומת ברכת השילוח ובאשפת פועלי הורדוס התגלו סימני פגיעה חודרים במעטפת העצם ובחלקיה המרכזיים. נראה שממצא זה עשוי להעיד כי בשלהי ימי הבית השני בחלקים מירושלים ומיהודה הונהגו דגמי ביתור בשר מתועשים, שנעשו בידי קצבים מיומנים בגרזן וקופיץ. דגמי הביתור דומים לאלה שהתגלו ברחבי האימפריה הרומית באירופה ותועדו בערים ובמחנות צבא (Maltby 1989).

עדות בודדות לפעולת השחיטה עצמה, כלומר לסיום חיי הבהמה, שנגרמו במהלך שיסוף צווארה וחיתוך ה'סימנים' (קנה וושט), נמצאו על חוליות צוואר (*Cervical*) בודדות של צאן ובקר בכל האתרים. ממצא מסוג זה הוא נדיר, וייתכן כי הוא מאפשר להסיק שתושבי ירושלים והרודיון נמנעו מעריפת ראש הבהמה ומניתוק אגרסיבי של עמוד השדרה שלה במהלך פעולת השחיטה. נראה כי ממצא זה יכול להעיד על מילוי הצינורי ההלכתי האוסר לערוף את ראש הבהמה המיועדת לאכילה, ומתיר לחתוך רק את חלקי הצוואר הרכים (לוינגר 1984). חשוב לציין כי סימני החיתוך המעטים שהתגלו על עצמות

הצוואר היו סימני להב שטחיים, המעידים כי נוהגי השחיטה שנהגו בירושלים בשלהי ימי הבית השני נבדלו מנוהגי השחיטה הרומית, שהתאפיינה בניתוק עמוד השדרה של בעל החיים תוך כדי עריפת ראשו (איור 4). תופעה זו מתחדדת, על אף שלעיתים השתמשו גם היהודים בגרזן ובקופיץ לביתור הבשר (כמודגם בצומת ברכת השילוח ובאשפת פועלי הורדוס).

איור 4: קצב רומאי עוטה טוניקה בעבודתו וקופיץ בידו באטליז, תאור בקבר קצב רומי (150 לסה"נ לערך), Gemäldegalerie Alte Meister, Dresden, Germany

דיון ומסקנות

ההשוואה בין העדויות הארכיאוזואולוגיות משלהי ימי הבית השני, שנאספו באשפות הקדרון, בצומת ברכת השילוח בירושלים ובשני המכלולים בהרודיון, שופכת אור על מלאכתם של הקצבים ועל דרכי השחיטה והביתור שנהגו בישראל באותה תקופה. דפוסי השחיטה והביתור שהתגלו הוצלבו עם מקורות הלכתיים כדי לבחון באמצעותם את מידת הנאמנות לכללי ההלכה היהודית, וכדי לבדוק אם הם הושפעו משיטות העבודה שהביאו הקצבים הרומים מאירופה.

מהמצא עולה כי באתרי ירושלים ובשרידי פעילות המורדים בהרודיון נאכל רק בשר בעלי חיים כשרים, בניגוד לכמות רבה של שרידי חזירים באשפת פועלי הורדוס ובמגוון אתרים לא יהודיים בני התקופה. כמו כן, מציאת מזון מותרות כחיות ועופות בר, וכן דגי מאכל הרחק מאתרי הגידול או הדיג שלהם, יכולה להעיד על דפוסי מסחר פנים ארציים ובין-לאומיים מחד, ועל יכולותיה של הממלכה לדאוג לרווחתם של פועליה ומגיניה מאידך. מהתפלגות גיל הבקר והצאן עולה כי באשפות הקדרון ניכר ניצול בולט של בהמות צעירות לבשר בלבד, ואילו בצומת ברכת השילוח ובמכלולי ההרודיון שימשו הבהמות למטרות נוספות, כמו עבודה, חלב או צמר לפני שנאכלו. הרכב סימני החיתוך על העצמות, ובעיקר מיעוט סימני החיתוך על עצמות הצוואר ופיזורם של סימני הביתור בנקודות

קבועות בגוף הבהמות, מעידים כי פעולות השחיטה והביתור נערכו בידי קצבים מיומנים. ייתכן כי זוהי עדות לשיטת הביתור היהודית, המכונה בידי קופ (Cope 2002) "שיטת פשיטת השרירים" (Muscle Stripping Method).

תופעה זו מתחדדת בעצמות הבקר שהתגלו בצומת ברכת השילוח ובאשפת פועלי הורדוס, שבהן נמצאו עדויות מובחנות לשימוש בכלי ביתור כבדים, כמו קופיץ וגרזן, לביתור עצמות הגפיים וחוליות השדרה. שימוש בכלים אלה לשחיטה וביתור היה שכיח במכלולי עצמות מאירופה הרומית, ונראה כי לפחות בצומת ברכת השילוח זוהי עדות לפועלם של שוחטים מיומנים ששמרו על כללי ההלכה היהודית מחד, אך נחשפו לשיטות הביתור וצריכת הבשר הרומיות מאידך.

לעומת זאת, בסמוך למאוזולאום בהרודיון הותירו פועלי הורדוס עדות מובהקת לשיטות קצבות רומיות, וכן שרידי חיות טמאות שנאכלו על ידם. חשוב להדגיש כי למרות ההיכרות עם שיטות העבודה הרומיות, המבוססות על מהירות השחיטה והביתור של בעל החיים והעברתו מבית המטבחיים אל שולחן הסועדים ("a need for speed", Seetah 2006), בעלי החיים שבצומת ברכת השילוח נשחטו כהלכה (סימני סכין עדינים על עצמות הצוואר). הם בותרו בהתאם לכללי הכשרות היהודית, אך עם ציוד קצבים רומי (גרזן וקופיץ). עם זאת, נותר לבחון את פיזורן המרחבי של שיטות הביתור השונות בירושלים וביהודה, ואף בכל תחומה של ארץ ישראל, כדי לזהות את ראשית התבססותה של השחיטה היהודית המתועשת.

לסיכום, מאספי עצמות בעלי החיים שהתגלו באשפות הקדרון ובצומת ברכת השילוח ומכלול העצמות שהותירו מורדי החורבן בהרודיון כוללים חיות טהורות בלבד. הם משמשים טביעת חותם מובחנת לזיהוי האתני היהודי של תושבי האתרים. חיזוק לכך עולה גם ממיעוט סימני השחיטה על צוואר הבהמות. עדויות לניצול חיות מאכל טמאות (חזירים וארנבות) באשפת פועלי הורדוס ועדויות בודדות לשחיטה תוך עריפת ראש במכלול זה מעידות על מוצאם האתני-נוכרי של פועלי הורדוס.

יחד עם זאת, סימני הביתור שהתגלו בעיקר על עצמות הבקר בצומת ברכת השילוח ובמכלול פועלי הורדוס מעידים על חדירת מאפייני ביתור רומיים ועל חלחול של פעולות תיעוש בביתור פגרי הבהמות אל עיר המקדש ואל סביבתה הקרובה. השימוש בכלי קצבים רומיים כקופיץ וגרזן לשחיטה וביתור בעלי חיים נפוץ באתרים רומיים מאירופה (Maltby 2007; Sheetah 2006). הוא משקף את ההיחשפות של הקצבים היהודים המיומנים לתרבות הקצבות הרומית, ואת השפעתה על שיטות העבודה שלהם.

תופעה זו, הנצפית ביתר שאת באתרים מלכותיים (ביצורי מתחם ברכת השילוח ואצל פועלי הורדוס בהרודיון), החשופים יותר להשפעות זרות, מעידה על ריבוד ובידול חברתי בין פועלי הממלכה המקורבים לשלטון ובין תושבי יהודה. בהמשך המחקר נתרכז בניתוח הפיזור המרחבי של התופעה בירושלים, ביהודה וברחבי ארץ ישראל וננסה לאתר מועד תחילתה. מחקר מעין זה עשוי להרחיב את בסיס הידע שלנו על חדירת השפעות זרות על ההלכה היהודית ובתי המטבחיים היהודיים.

ביבליוגרפיה

- בוכניק ר', ברעוז ג' ורייך ר' 2004. עצמות בעלי החיים מאשפת העיר ירושלים בסוף ימי הבית השני. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 10: 71-80.
- בוכניק ר', ברעוז ג', שוקרון א' ורייך ר' 2005. עוד עצמות בעלי חיים מאשפת העיר ירושלים של סוף ימי הבית השני: מדגם העצמות משפכי האשפה שליד הגיחון. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 11: 115-185.
- בוכניק ר', ברעוז ג' ורייך ר' 2006. עצמות בעלי חיים מסוף ימי הבית השני: השוואת הממצא מהיישוב היהודי בח' בורנאט לממצא מאשפת ירושלים. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 12: 109-122.
- בוכניק ר', ברעוז ג' ורייך ר' 2007. טביעת אצבע יהודית בשרידי עצמות בעלי החיים מסוף ימי הבית השני בירושלים. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 13: 73-86.
- בוכניק ר', לרנאו ע', ברעוז ג' ורייך ר' 2009. תפריט הדגים הירושלמי של שלהי ימי הבית השני. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 15: 97-118.
- בוכניק ר' 2015. סימני חיתוך על עצמות בעלי חיים כעדויות למוצא תרבותי-אתני: תצפיות על שרידי בעלי חיים מירושלים של שלהי ימי הבית השני. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 21: 185-196.
- ברעוז ג' ורייך ר' 2006. המזבלה העירונית של ירושלים בימי בית שני: מחקר כמותי. בתוך א' ברוך וא' פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 12: 83-98.
- וקסלר-בדולח ש' 2013. חומת העיר ושעריה מדרום לבריכת השילוח. בתוך ג' שטיבל, א' פלג ברקת, ד' בן עמי, ש' וקסלר-בדולח, י' גדות, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ז: 171-194.
- וקסלר-בדולח ש' וזנטון נ' 2014. ירושלים, סילוואן. **חדשות ארכיאולוגיות - חפירות וסקרים** בישראל 126. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10572.
- יוסף בן מתתיהו. **מלחמת היהודים**. (תרגום ש' חגי). ירושלים תשמ"ג.
- לוינגר מ' ל' 1984. **מזון כשר מן החי**. ירושלים.
- פורת ר', קלמן י' וצ'אצי ר' 2017. חידושים בחפירות הרודיון בשנים 2014-2016. בתוך י' זלינגר ונ' פרנקל, עורכים. **מחקרי ארץ יהודה** א: 37-56.
- פורת ר', קלמן י', צ'אצי ר', טרם ש', ברנתן ר', וייס א', אקר א', בן-גדליה צ' ודרורי א' 2018. יקב ומחסן יין מלכותי של הורדוס במבנה המעטפת של ארמון מבצר ההר בהרודיון. **קדמוניות** 156: 106-114.
- Bar-Oz G., Bouchnick R., Weiss E., Weissbrod L., Lernau O., Bar-Yosef Mayer D. E. and Reich R. 2007. "Holy Garbage": A Quantitative study of the city-dump of Early Roman Period Jerusalem. *LEVANT* 39: 1-12.
- Binford L. R. 1981. *Bones: Ancient Men and Modern Myths*. New York.
- Bliss F.J. and Dickie A.C. 1898. *Excavations at Jerusalem 1894-1897*. London.

- Bouchnick R. 2015. Finds of animal remains from the excavation on the Northern slope of Herodium (Area A) 2006-2010. In: R. Porat, R. Chachy and Y. Kalman (eds). *Herodium: Final Reports 1972-2010 Excavations Directed by Ehud Netzer*. Volume I: Herod's tomb precinct. Jerusalem. pp. 476-503.
- Bouchnick R. 2016. Meat Consumption Patterns as an Ethnic Marker in the Late Second Temple Period: Comparing the Jerusalem City Dump and Qumran Assemblages. In: N. Marom, R. Yeshurun and G. Bar-Oz (eds). *Bones and Identity: Zooarchaeological Approaches to Reconstructing Social and Cultural Landscapes in Southwest Asia*. Proceedings of the 11th Conference of the International Council of Archaeozoology (ICAZ). Oxford, pp. 303-322.
- Ellis P. 2000. The Roman baths and macellum at Worxester: excavations by Graham Webster 1955-85. *English Heritage Archaeological Report* 9. London.
- Cope C. 2002. The butchering patterns of Gamla and Yodefat: beginning the search for *kosher* practices. S. J. O'day, W. Van Neer and A. Ervynck (eds). *Behavior behind bones*, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology (ICAZ). Oxford. Pp. 25-33.
- Greenfield H. J. 2004. The butchered animal bone remains from Ashqelon, Afridar- Area G. *Atiqot* 45: 243-261.
- Greenfield H. J. and Bouchnick R. 2010. Shechita - kosher slaughtering and Jewish identity in zooarchaeology. In: A. Whiteway (ed) *Identity Crisis: Archaeology and Problems of Social Identity*. 42th Chacmool conference. Calgary. Pp. 106-112.
- Lauwerier R. C. G. M. 1999. Eating horsemeat: the evidence in the Roman Netherlands. *Archaeofauna* 8:101-113.
- Horwitz L. K. 1998. Animal Bones from Horbat Rimmon: Hellenistic to Byzantine Period. *Atiqot* 35:65-76.
- Horwitz L. K. In press. Fauna from the Roman Deposits at the Cardo, Jerusalem. In S. Weksler-Bdolah and A. Onn (eds) *Western Wall Plaza Excavations* Vol. III, no. 67 Israel Antiquities Authority Reports.
- Horwitz L. K. Unpublished report of Herodian, Roman and Byzantine animal remains from the site of Binyanei Ha'umah, Jerusalem (Israel Antiquities Authority Archives, Jerusalem).
- King A. 1984. Animal Bones and the Dietary Identity of Military and Civilian Groups in Roman Britain, Germany and Gaul. In: T.F.C. Blag and A. King (eds). *Military and Civilian in Roman Britain: Cultural Relationships in a Frontier Province*. British Archaeological Reports International Series 136. Oxford. Pp. 187-217.
- Maltby M. 1989. Urban-rural variation in the butchering of cattle in Romano-British Hampshire, 75-106. In: D. Serjeantson and T. Waldron (eds). *Diets and Crafts in Towns*. British Archaeological Reports- British Series 199. Oxford.

- Maltby M. 2007. Chop and change: specialist cattle carcass processing in Roman Britain. In: B. Croxford, N. Ray and R. Roth (eds). *Proceedings of the 16th Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford. pp. 59-76.
- Marom N. Animal bones from Iron Age, Hellenistic and Roman contexts in the Qidron valley, 2012-2013 excavation seasons. Unpublished report. Israel Antiquities Authority Archives.
- Porat, R. Chachy, R. and Kalman, Y. 2015. *Herodium: Final reports 1972-2010 excavations Directed by Ehud Netzer*. Volume I: Herod's tomb precinct. Jerusalem.
- Reich R. and Shukron E. 2003. The Jerusalem City-Dump in the Late Second Temple Period. *ZDPV* 119(1):12-18.
- Seetah K. 2004. Meat in history - the butchery trade in the Romano-British Period. *International Journal of Food History* 2(2):19-35.
- Seetah K. 2006. Multidisciplinary approach to Romano-British cattle butchery. In: M. Maltby (ed.) *Integrating Zooarchology*. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology (ICAZ) Oxford. Pp. 111-118.
- Van Driel-Murray C. 1985. The production and supply of military leatherwork in the first and second centuries AD: a review of the archaeological evidence. In: M. C. Bishop (ed), *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*. British Archaeological Reports International Series 27. Oxford. Pp. 43-81.
- White K. D. 1970. *Roman farming*. Ithaka.